

УДК [821.161.2: 7.034.7]

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.1.54>

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНЕ БАРОКО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПІЗНІШУ ЛІТЕРАТУРНУ ТРАДИЦІЮ: ТЕОРІЯ ПИТАННЯ

MORPHEMIC METHODS OF WORD FORMATION OF EVALUATIVE APPEALS FOR DESIGNATION OF PERSONS IN YURIY VINNYCHUK'S NOVEL "APOTHECARY"

Кулікова О.В.,

orcid.org/0000-0001-9762-7886

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри прикладної лінгвістики

Національного аерокосмічного університету «Харківський авіаційний інститут»

Гелетка М.Л.,

orcid.org/0000-0003-1249-9139

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри прикладної лінгвістики

Національного аерокосмічного університету «Харківський авіаційний інститут»

У статті визначаються основні теоретичні положення, що дозволяють говорити про неперервність літературного процесу. У ході розгляду питання з'ясовано, що поняття «традиція», «традиційний сюжет», «традиційний мотив» зринали в літературознавстві, коли мова заходила про використання письменниками усталених сюжетів, мотивів, тем, образів з відповідною авторською інтерпретацією.

У статті доведено, що письменники-романтики використовували в сюжетах своїх творів цілий ряд мотивів, джерела яких закорінені в літературі бароко, а саме в агіографічній та гімнографічній традиції. Зокрема, з бароковою літературною традицією романтиків єднає використання біблійних сюжетів і мотивів. Так, бароковий мотив швидкоплинності й марності людського життя тісно переплітається з романтичним мотивом пошуків істини життя. Утім у романтичній традиції цей мотив представлений уже як у книжних формах, так і в фольклорних. Зрештою, синтез народної і книжної традиції є знаковим також для літератури бароко.

Письменники-романтики на зразок барокових авторів широко використовували сюжети й мотиви, характерні для християнської літературної традиції: мотив гріха та праведності, покарання за гріх, каяття, молитви тощо. Бароковий мотив «земне життя – долина плачу» романтики часто вживали в ході розкриття суспільної проблематики. Мариністичні мотиви, які характерні для агіографічних та гімнографічних творів, знайшли своє відображення в романтичних образах «моря», ріки», «Дніпра», «морських хвиль», а романтичне зацікавлення історичною давниною сягає своїм корінням барокової літописної традиції. Більше того, при зверненні до історії романтики мають ту саму мету, що і барокові літописці – збереження пам'яті з надією повернення величі козацької держави в майбутньому. На взір барокових мислителів романтики приділяють увагу видатним історичним постатям часів Гетьманщини й, продовжуючи традиції козацьких літописців, подають власне бачення тих чи тих історичних подій.

Ключові слова: традиція, мотив, образ, бароко, романтизм, вплив.

The article defines the main theoretical provisions that allow us to talk about the continuity of the literary process. It has been found out that the concepts of "tradition", "traditional plot", "traditional motif" were used in literary studies when it came to the use by writers of established plots, motives, themes, images with the corresponding author's interpretation. The article proves that the romantic writers used a number of motifs in the plots of their works, the sources of which are deeply rooted in baroque literature, namely in the hagiographic and hymnographic tradition. In particular, the use of the Biblical plots and motifs unites the romantics with the baroque literary tradition. Thus, the baroque motif of transience and

futility of human life is closely interrelated with the romantic motif of the search of the truth of life. However, in the romantic tradition, this motif is already presented both in literary and folklore forms.

It has been proved that Romantic writers, like Baroque authors, widely used plots and motifs which are characteristic for the Christian literary tradition: the motif of sin and righteousness, punishment for sin, repentance, praying, etc. The baroque motif "earthly life is the valley of weeping" was often used by romantics in the course of social problems revealing. Sea motives (which used the image of water), characteristic for both hagiographic and hymnographic works were also reflected in romantic images of the "sea", "river", "Dnieper", "sea waves", and the romantic interest in historical antiquity is also deeply rooted in the baroque chronicles tradition. Moreover, when turning to history, romantics have the same goal as baroque chroniclers - to preserve memory with the hope of returning the glory of the Cossack period in the future. Following the example of Baroque thinkers, romantics pay attention to prominent historical figures of the Hetman period and, continuing the traditions of Cossack chroniclers, present their own vision of certain historical events.

Key words: tradition, motive, image, baroque, romanticism, influence.

Постановка проблеми обумовлена посиленням інтересом сучасної української історії літератури до проблематики бароко й романтизму, ключовою роллю Т. Шевченка в новій українській літературі, а також недостатньою висвітленістю питання про зв'язок поезії, прози та драматургії письменників-романтиків з українською літературою часів бароко.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні в літературознавстві існує низка праць, в основі яких лежить думка про неперервність літературного процесу. У ході з'ясування питань про повторюваність окремих літературних явищ використовують такі поняття, як «традиція», «традиційний сюжет», «традиційний мотив», «культурна пам'ять» тощо.

Зокрема культурно-історичну традицію розглядали у своїх дослідженнях М. Драгоманов [14], Д. Чижевський Д [11], Л. Ушкалов Л [12], Т. Комаринець [2], Ф. Колесса [3], М. Гиршман [4], В. Лесин [5], Г. Блум[1], О. Новик [6], Генік-Березовська [17] та інші.

У ході розгляду питання традиції в літературі велику увагу приділяють антропологічному аспекту художньої тематики. До нього належать передовсім духовні початки людського існування, скажімо, такі теми, як гордіня та сумирність, гріховність та праведність тощо. Сюди також належать теми, пов'язані зі схильністю людини до жадоби до влади, потяг до матеріальних благ, комфорту, а ще теми, пов'язані з людським віком (дитинство, юність, зрілість, старість), а насамкінець – понадепохальні ситуації людського життя, історичні форми існування людей (праця і вільний час; конфліктні й гармонійні початки реальності, мирне життя та війна). І названі теми, і ті, що залишились не названими, складають багатий та різноплановий комплекс вічних тем. Чимало з цих тем мають за свої корені ще міфологічну давнину [4: 11].

Автори українського літературознавчого словника слушно пишуть, що для художньої літератури характерне наслідування попередньої літературної традиції, – коли письменник свідомо

прагне писати свої твори за улюбленими взірцями літератури. Утім, наслідування «відбиває лише загальну схожість із зразком, тоді як запозичення є включення у свій твір окремих елементів зразка. Часто наслідування буває зовнішнім, наприклад, у назвах творів. Може бути і більш глибоке наслідування – наслідування тем, ідей, образів, композиції, пейзажних картин» [5: 265].

О. Новик виділяє три основні напрямки визначення дефініції традиції. У першому основна увага приділяється змісту традиції, об'єкту передачі. Другий напрямок зосереджений на механізмі передачі традицією свого об'єктивного змісту. У третьому підході робиться акцент на комунікації між поколіннями – напрямок, що розглядає ставлення нового покоління до традиції попередників [6].

Г. Блум, подаючи своє розуміння канону й традиції, вважає, що без літературного впливу не може існувати сильне канонічне письмо [1: 13]. Він пише, що існує проблема «подолання страху впливу», який можна подолати й створити оригінальні тексти в руслі традиції лише сильним письмом.

Традиції поєднуються з особистою творчістю й особливістю таланту письменника, що становить літературний процес. Можна говорити про літературну еволюцію й літературну революцію. Літературна еволюція – поглиблення традиції в особистій творчості. Літературна революція, що часто породжує нові традиції, – це протистояння особистої творчості й традиції. На впливах попередніх епох, особливо барокової, ґрунтується романтизм. І у свою чергу, він покладає початок новій, романтичній, традиції.

Дослідження традиційних мотивів, сюжетів, образів є досить важливим при вивченні барокового спадку в романтичній літературі. Дуже цікаве використання національних традиційних сюжетів, що зустрічається у взаємодії творів національної літератури різних культурно-історичних епох. Зрештою, залишається актуальним і питання запозичення романтичною українською літературою традиційних сюжетів та образів з інших літератур епохи бароко.

І. Зварич говорить про два шляхи вивчення літературної традиції: «а) порівнювати феномени мистецтва слова, визначаючи в кожному конкретному випадку традиційні та новаторські елементи в порівнюваному матеріалі, цей метод звичний, визнаний та усталений у філологічній науці; б) зводячи всю літературну традицію до найзагальніших типологічних закономірностей і визначаючи її безперервним процесом становлення мистецтва слова, виявити глибинні механізми творення структурних та семантичних основ цього становлення» [7: 22].

Важливим фактором формування національної традиції постає явище трансплантації. Його визначають як «запозичення певного трансплантату (жанру, стилю, ідеї, теми, сюжетної схеми, персонажа, поетикального засобу) для дальшого його розвитку..., яке передбачає, як правило, подальше культивування трансплантанта, творення нової літературної традиції в національному письменстві» [8: 72].

Традиційне в літературі часто постає у формі наслідування. Наслідування – різновид рецепції, свідоме чи мимовільне використання автором зразків фольклору, художньої літератури для оформлення власних думок, трансформованих стилістики, манери, способу викладу матеріалу іншого письменника. Наслідування може бути при використанні заголовку, епіграфу, чи використання певних тем та мотивів, поетичних засобів, композиції [9: 494].

Пізніше при вивченні питання взаємодії між двома письменниками стали говорити про такі основні форми: 1) присвята власних творів; 2) згадування у художніх творах, листах, статтях його творів або імені автора; 3) цитування в епіграфах, у тексті; 4) ремінісценції; 5) запозичення формальні (лексичні), угалузі метричної будови вірша, фоніки, строфіки; 6) стилістичні, жанрові наслідування; 6) звернення до тих самих мотивів, сюжетів, персонажів; 7) переспіви; 8) переклади [8: 69].

Тим часом у літературних міжепохальних зв'язках важлива роль належить впливу. Впливом заведено називати дію на літературну творчість попередніх світоглядів, ідей, художніх принципів. При цьому відбуваються запозичення (в одних випадках пасивне й механічне, в інших – творчо-ініціативне) тих чи тих сюжетів, мотивів, текстових фрагментів, мовних зворотів тощо). І. Набитович розрізняє поняття літературний вплив і літературна традиція. Він стверджує, що «письменник вводить у свої тексти змістові чи формотворчі елементи попередньої традиції і, таким чином, сам створює нову сторінку в існуванні традиції» [10: 192].

Усі ці теоретичні міркування та спостереження мають важливе значення, коли йдеться про вивчення барокових традицій у літературі українського романтизму, зокрема у творчості Тараса Шевченка.

Слід сказати, що існує чимало праць, присвячених безпосередньо проблематиці бароко. Утім, праць, котрі торкаються впливу бароко на інші літературні течії, не так багато.

Д. Чижевський свого часу писав, що «всі епохи розквіту накладають відбиток на всю подальшу історію народа, формуючи національний тип або залишаючи на довгий час певні риси в духовній фізіономії народу». Бароко, підкреслює вчений, позначилося на формуванні української самої «історичної долі» [11: 49]. Він вважав, що бароко – це своєрідний синтез культур середньовіччя («готики») та Ренесансу. Тим часом він пише, що для художніх літературних творів стилю бароко характерне поєднання чуттєвості й аскетизму, абстрактної думки й натуралістичної конкретності, фантастики й реальності [11: 241].

Бароково-готичні відлуння характерні для української прози XIX – початку XX ст. Бароко завдяки своїй гнучкості, або, можна сказати, двоїстості легко пристосовувалось до українських національних умов, а тому елементи бароко знайшли сприятливий ґрунт в українській літературі.

Характерне для бароко опертя на фольклорну традицію стало спільною рисою для багатьох пізніших літературних стилів. Принаймні вплив літератури бароко на пізнішу літературну традицію, зокрема й романтичну, не підлягає сумніву [див., зокрема: 6].

Як стверджує, наприклад, Л. Ушкалов, джерела нового українського письменства полягають у літературі бароко. Уже творчість Івана Котляревського, яка припадає на злам XVIII–XIX століть, увібрала в себе цілий ряд явищ, примітних для літератури бароко. А від І. Котляревського «починають свій «рід» і такі знакові постаті нової української літератури, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Коцюбинський та інші» [12: 52]. Ще раніше Д. Чижевський стверджував, що письменники-романтики перенесли з літератури бароко старі мотиви, сюжети, поетичні форми, які стали по-новому звучати в їхніх власних творах [13: 22].

Для творчості письменників-романтиків, за словами М. Драгоманова, було характерне використання всіх старих мотивів для розкриття тем, які найбільше їх цікавили [14: 360]. Однією з таких тем було оспівування козацької волі. Як зазначить пізніше Т. Комаринець, у зв'язку з тим, що частина поетів-романтиків поділяла ідеї декабризму,

вони звертались до історичної теми, оскільки вона давала широкі можливості для оспівування визвольних ідеалів [2: 16]. У літературі того часу з'являється цілий напрям, основним завданням якого була пропаганда ідеї вільної України [1].

Українські романтики проявляють підвищену увагу до історії. Їхнє глибоке зацікавлення давниною спиралось на підготовлене добою Просвітництва захоплення історією та проблемою збереження пам'яті. Причиною появи творів, в основі яких лежали історичні мотиви й сюжети, було «бажання запліднити колишньою славою уяву сучасників і цим спроєкувати її відродження у майбутньому» [16: 72]. Основним ґрунтом для розкриття вільнолюбивих ідей стають для письменників-романтиків літературні, філософські та історичні джерела XVIII ст. Серед них поважне місце посідає творчість мандрівних дяків, Г. Сковороди та історико-політичний трактат «Історія Русів» [17: 98]. Цей трактат відіграв особливу роль у формуванні ідейної основи романтизму. Саме він став джерелом появи окремих історичних творів М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка. У цій книзі вони шукали підтримки для вираження своїх національно-патріотичних настроїв і розкриття мотиву колишньої слави. Важливою характеристикою історичних творів для передромантичної традиції було переосмислення історії.

Найбільшою мірою вплив літератури бароко на творчість романтиків позначився на рівні функціонування мотивів та образів. Зокрема, з бароковою літературною традицією романтиків єднає використання сюжетів та мотивів із Біблії. Біблійна образність, широко вживана бароковими письменниками, є також важливою складовою і творів романтиків. Утім, при зверненні до біблійної тематики автори обох епох переслідували індивідуальні завдання. Письменики-романтики шукали в Біблії ті мотиви, які відповідали основній спрямованості їхніх творів. Приміром, Т. Шевченко особливо любив книгу пророка Іезекіїля, в основі якої лежить ідея визволення ізраїльського народу від рабства. Про це ж свідчать і переспівані Т. Шевченком «Псалми Давида», основним мотивом яких є звільнення народу з рабства.

Однією з рис романтичної літературної традиції є перейнятість мотивами пошуків істини життя. Такі мотиви часто йдуть паралельно як із соціальними мотивами, метою яких є викорінення існуючого у світі зла, так і суто книжними мотивами. Зокрема, мотив швидкоплинності й марності людського життя, який наскрізь пронизує літературу бароко, посідає чільне місце і в романтичній традиції. Творчість Г. Сковороди стала для

багатьох письменників післябарокової літератури основним джерелом ознайомлення з колом мотивів старої української літератури. Інтерпретація мотивів поезії Сковороди характерна для творчості Т. Шевченка, П. Куліша та інших [18: 151].

У творчості романтиків явно простежується успадкований від барокової літератури мотив марності дочасного людського існування. Для розкриття цієї одвічної теми письменники доби романтизму часто використовують і барокову образність. Усі вчинки людини вони розглядали крізь призму християнського вчення. Основними мотивами, через які письменники розкривали ідею твору, були гріх, покарання, каяття, молитва тощо. Одним із найбільш поширених є мотив смерті, який теж відтворено в душі християнської традиції. Мотив «смерть є сон» зринає, наприклад, у Т. Шевченка («Наймичка») та Ю. Федьковича («Мертвець»). Образи смерті у творчості романтиків часто перегукуються з образом смерті-женця, яка була перейнята романтичною традицією від пісні 10-ої пісні «Саду божественних пісень» Г. Сковороди. Подібні образи виринають у поезії Т. Шевченка «Косар» і щойно згаданий поемі Ю. Федьковича «Мертвець».

Бароковий мотив «земне життя – юдоль плачу» романтики часто вживали при зверненні до соціальних мотивів. Нерідко тема плачу переплетена із зображенням несправедливості людських стосунків або сирітської долі. Плач матері-церкви в «Треносі» М. Смотрицького став за джерело звернення до цього мотиву романтиками при зображенні стану України після часів Гетьманщини.

Письменники-романтики переносять із попередньої літератури також мотив гріха. Цей мотив був осередком барокового богومислення і представлений у прозових та віршованих формах. Здебільшого він є віддзеркаленням біблійних мотивів і набув широкого тлумачення письменниками бароко. У творчій спадщині Д. Ростовського мотив гріха є одним із центральних, якщо пригадати сюжетні лінії «Книги житій Святих». Трактат І. Гізеля «Мир з Богом чоловіку», де йдеться «про різноманітні гріхи людські й засоби їх подолання» [19: 4], став за одне з найбільш доступних джерел цієї теми для народу. Більшість письменників доби романтизму були ознайомлені з літературою церковних авторів і, як свідчить їхня творча спадщина, ввібрали в себе досвід попередньої вітчизняної літератури, осередком якої була християнська традиція. Тому й мотив гріха та покарання за нього також органічно перейшов до творів письменників наступної епохи. У творчому доробку

романтиків є твори, які можна розглядати як безпосереднє наслідування барокових, а є й такі, які з'явилися уже опосередковано через знайомство з пізнішими творами, джерела яких, своєю чергою, закорінені в літературі бароко.

Мотив гріха можна вважати одним із провідних у всій творчості Т. Шевченка. Незважаючи на те, що Т. Шевченко використовує цей мотив у сюжетній лінії різних за тематикою творів, його джерела слід шукати в християнській літературній традиції.

Барокові автори часто вдавалися до інтерпретації біблійної легенди про Каїна й Авеля. До цього сюжету вони часто звертались, зокрема, у повчальній літературі. Цей мотив продовжує жити й у творах романтиків. До теми братовбивства звертається, наприклад, М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба». Т. Шевченко у поемі «Гайдамаки» та драмі «Назар Стодоля» теж вводить цей мотив. В обох випадках Т. Шевченко робить це з повчальною метою – засудження гріха, за зразком барокових письменників. Романтики переосмислюють і народні джерела, основний мотив яких – засудження братовбивства. До таких творів належать «Казка про царів сад да живує сопілочку» О. Бодянського та «Страшний зверь» Є. Гребінки.

Твори письменників-романтиків виявляють органічний зв'язок з попередньою літературною традицією і під оглядом звернення до покайних мотивів. Водночас варто зауважити, що мотив покайня у творах романтиків іде паралельно з мотивами гріховності людського життя й учинків людини цілком у традиціях барокової прози. Така тенденція характерна для повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», П. Куліша «Чорна рада»,

М. Устияновича в циклі історичних повістей «Смерть князя Романа», «Могила Святослава», Ю. Федьковича «Серце не навчити» та ще цілої низки творів доби романтизму.

Барокові автори, продовжуючи традицію середньовічної літератури, увіковічили свідчення про представительство за християн Діви Марії. Численні барокові твори різних жанрів описують чуда, які з'явилися за молитвами до Господа, Богоматері й святих. Зокрема, І. Галятовський у 1665 р. видав книжку «Скарбница потребная», яка є збірником чудес Пресвятої Богородиці. Книга І. Максимович «Богородице Діво» (1707) повністю складалася з описів чудес. Мотив явлення чудесної благодаті Божої присутній майже в кожному життєвому оповіданні свт. Д. Ростовського. Саме тут слід шукати коріння романтичного мотиву молитовного чуда. Особливо часто романтики зверталися до мотиву сили материнської молитви. Цей мотив виринає в багатьох поезіях Т. Шевченка. М. Петренко у творі «Іван Кучерявий» теж змальовує чудо, здійснене Богом за молитвою матері [20: 434].

Письменники-романтики перенесли з попередньої літератури також благоговійне ставлення до Києва. Так, у поемі Т. Шевченка «Варнак» чудесне розкавання пов'язане із дзвоном святої Києво-Печерської лаври, а мотив чуда, пов'язаний із молитовним зверненням до святих, виринає у поезіях і повістях Шевченка.

Та, мабуть, основною ознакою літературою бароко й розвинутого на його ґрунті романтизму є синтез народної і книжної традиції, а також їхній розвиток за законами християнської традиції в літературі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох : / пер. з англ. Гаролд. Київ : Факт, 2007. 720 с.
2. Комаринець Т. І. До проблеми ролі народної творчості в історичній поезії Шевченка : збірник праць П'ятої наук. шевченк. конф. (Київ, 14–16 бер., 1956 р.). К : 1957. С. 16–29.
3. Колесса Ф. Фольклористичні праці. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка. Київ : Наук. думка, 1970. С. 172–326.
4. Гиршман М. М. Избранные статьи. Художественная целостность. Ритм. Стил. Диалогическое мышление. Донецк : Лебедь, 1996. 159 с.
5. В. М. Лесин., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. Київ : Рад. школа, 1985. 486 с.
6. Новик О. Неповторність повторного. Барокові традиції в літературі українського романтизму. Харків : Майдан, 2011. 368 с.
7. Зварич І. М. Міфологічна парадигма художнього мислення : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.06. Київ, 2003. 36 с.
8. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство : підручник. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
9. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. Т. 2. М.–Я / авт.-укл. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. 624 с.
10. Ніколішин Д. Історичні поеми Тараса Шевченка, з вступом і поясненнями Дмитра Ніколішина. Коломия : З друкарні Браунера в Коломії, 1914. 95 с.
11. Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. Тернопіль : Феміна, 1994. 458 с.

12. Ушкалов Л. В. Бароко та творчість Шевченка / Л. В. Ушкалов. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 1999. № 1. С. 51–55.
13. Чижевський Д. Український літературний барок: нариси. Харків : Акта, 2003. 466 с.
14. Драгоманов М. П. Вибране. «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». Київ : Либідь, 1991. 683 с.
15. Мочульський М. Гоцинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини. Львів : Наша культура, 1936. 44 с.
16. Вавжинська Ю. М. Тарас Шевченко і польський романтизм (топіка і символіка профетизму, лицарства, тиранії) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05. Київ, 2006. 217 с.
17. Генік-Березовська З. Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм / пер. з чес. Г. Сиваченко; вступ. ст. М. Коцюбинської. Київ : Гелікон, 2000. 368 с.
18. Ушкалов Л. В. Есеї про українське бароко. Київ : Факт – Наш час, 2006. 284 с.
19. Макаров А. Світоч українського бароко. *Слово і Час*. 1993. № 10. С. 3–13.
20. Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. : збірник статей / упоряд. підгот. текстів і прим. Б. А. Деркача та С. А. Крижанівського. Київ : Дніпро, 1968. 635 с.